

Investigating the Progress of the Fish Myth in Mehr Worship, Avesta and Pahlavi Texts, Epic and Mystical Texts

Zahra Asgari*

Abstract

Fish is an ancient myth that has always been praised for its purity and holiness due to its association with the element of water. Due to these inherent capacities, fish has been full of mythological concepts and meanings in most historical periods, which in each period, according to the dominant ideological system of that time, is responsible for expressing good and divine themes. In this study, the course of the presence of the fish myth from Mehr worship to mysticism was examined using the method of content analysis. The results showed that the fish myth has been present in the ancient narratives of this mysterious ritual since the beginning of Mehr's birth, and because of its life dependency to water, it is also linked to Anahita. Fish has a mythological-ritual presence in the Avesta in the form of "Kermahi" (a white worm), which is the white guardian of Home in the Pahlavi texts, thus it is the life-giver of Zoroastrians in the apocalypse. In epic and heroic texts, the presence of this myth fades until finally, in mysticism, along with the mysterious themes of the sea of monotheism, it becomes a symbol of the existence of the seekers who are immersed in this sea of the essence of truth. The pure and ritualistic nature of this myth has not changed much in the beliefs and texts of different periods, and it has preserved its mythological characteristics in every aspect.

Keywords: Mythology, Fish, Love, Avesta, Pahlavi texts, Epics, Mysticism.

* Ph.D in Persian Language and Literature, Imam Khomeini International University, Ghazvin,

Iran.zasgari199@gmail.com

Date received: 26/12/2023, Date of acceptance: 04/05/2024

Introduction

Fish is an animal that has a special sanctity due to its association with water and is a symbol of purity, life and freshness. In the past, the sanctity of natural phenomena was directly related to the provision of human biological needs. Fish is often a feminine myth due to having common characteristics with goddesses. This is because, since ancient times, the type of fish reproduction sh that has been associated with abundance , this animal myth also has great sanctity among the ancient nations with myths. the element of water has been pure and sacred among all nations, rituals and religions due to its vital role and its miraculous cleansing power. The presence of fish in the myths of creation and formation of the earth is a mythological symbol from the era of evolution After the ancient period, due to its presence in the story of Yunus the Prophet (PBUH), the fish attracted some of the characteristics and inclinations of poets, caused it to be used in various literary works as a sign of divine contemplation and hesitation.

Fish, in general, as a good and divine symbol, even when depicted in the form of a whale, is an expression of God's awe and prowess. In mythology, there are not many reports about fish being demonized and its belonging to evil forces, although sometimes in some statements and in some cultures, it has been used as a symbol other than sanctity and purity. This theme does not significantly damage the Minoan concepts of this animal and it does not have a demonic meaning, which could be due to the fish's belonging to water and its connection with the goddesses of water and light. Of course, the fish itself, as a pure and blessed force, has long enjoyed a special sanctity, both among nations whose lives are tied to water and among other mythological states. In this research, we seek to find an answer to the question of what changes the myth of the fish has experienced in Mehr worship, the Avesta and Pahlavi and mystical texts And like some other myths, has it been degraded under the influence of the beliefs of the time, or has it always expressed pure and Minoan themes in every era?

Materials & Methods

The research method in this article is a descriptive-analytical method that investigates the presence of the fish myth in different beliefs and texts based on an intratextual approach. The method of data collection is based on the use of library resources, which have been compiled and prepared using file capture as the data collection tool. Content analysis was followed to analyze the data. This method is based on the inference obtained from studying and examining the role and presence of the fish myth in ancient Iranian and Islamic texts. In this study, we will start with the presence of the fish myth

from Mehr worship sources, and then we examine its role and characteristics in the Avesta and Pahlavi texts. Next, we will examine reports of the presence of this animal myth in the Shahnameh and heroic texts. Finally, we will examine mystical texts and evaluate the characteristics of this ancient myth in the key mystical texts of this period. It is worth noting that in each course, after presenting an introduction, we will present examples and case studies, and at the end, the final analysis will be presented.

Discussion & Result

The connection of the fish myth with the Mehr cult started with some narratives of the birth of the Mehr from water, and then it was tied to some symbols of Mehr such as dolphins, lotuses, seashell and pearls. In this case, the fish is more reminiscent of Anahita, the goddess of waters, than being associated with Mehr. In the Avesta, there is a talk of a special kind of fish called "carp" which is praised for its sharp eyesight, and gods like Bahram are likened to it in terms of its visual power. In Pahlavi texts, the most important feature of this type of fish is its guardening of the "White Hum" tree, which thereby guarantees the survival of Zoroaster's followers in the end of time. In the Shahnameh, the mythological belief that the earth is located on the horns of a cow and the back of a fish has left its mark on some of Ferdowsi's poems. And, also, in the Garshasb-nameh, we also see the presence of a whale, which is described with wonder and exaggeration. By distancing itself from the mythological era, the myth of the fish is one of the few animal myths that, despite extensive ritual and cultural changes, has retained its mythological and Minoan characteristics, and has interacted with the topics issues that have changed due to the necessity of the times, and lives in complete harmony and compatibility with them. The most important religious account of fish is the story of Jonah (AS) being swallowed by a giant fish, which is actually a God's messenger, and Jonah being swallowed by a fish is a test of his evolution.

Conclusion

Due to its association with water, fish has been considered a good omen among all the ancient nations with every mythological religion and culture, and it is a symbol of good fortune and blessing. When several nations have such an agreement over a myth, it is natural that this myth also preserves its mythological characteristics and does not change much in the cyclical course of various texts of a nation. Therefore, in Mehr worship and Zoroastrianism, fish is a good and Ahura myth that has not been specifically reported in epic and heroic texts to refute this claim, until finally, in the

field of mysticism, it becomes a symbol of the existence of the true seekers. They are immersed in the sea of monotheism, which has a completely divine and epistemological meaning. It is a mythical fish that has preserved most of its Minoan characteristics and has always been a symbol of purity and clarity in the ancient Persian literature annals. literary texts. This approach is influenced by both the inherent and natural characteristics of the fish and its Minoan and mythological characteristics, which, due to this virtue, has always been protected from the harm of degradation, deletion, change, etc..

Bibliography

- Asadi Tosi, Abu Nasr Ali bin Ahmad. (1975). *Garshasb Nameh*, by Habib Yaghmai, Tehran: Tahuri. [in Persian]
- Baghli-Shirazi, Rozbahan. (1995). *Description of Shathiyat*, corrected by Mohammad Moin, Ch 3, Tehran: Tahuri. [in Persian]
- Jobs, Gertrude. (1991). *Symbols*, translated by Mohammad Reza Baghapoor, Tehran: Jahan-nama.
- Javadpur, Samira. (2004). "A mythic view of the role of fish in pre-Islamic Iran", master's thesis, under the guidance of Dadour, Faculty of Architecture and Art, Kashan University. [in Persian]
- Hosami, Vahidah and Samira Babarkat. (2017). "Study of the fish symbol and the use of its form in Safavid and Qajar carpets", *Islamic Art Journal*, No. 14: 47-63. [in Persian]
- Hosseini, Maryam. (2004). "On a boat made of ivory and crystal in the silky sky of Forough's poem", *Poetry Magazine*, No. 35: 36-40. [in Persian]
- Hariri, Ali Asghar. (1972). "Work of the wicked", *Armaghan*, Volume 41, No. 7: 438-450. [in Persian]
- Khaghani, Zahra. (2021). "Comparative study of the role and concept of fish in the pre-Islamic and post-Islamic periods in Iran's works of art...", Master's thesis, under the guidance of Khazaei, Faculty of Arts, Tarbiat Madras University. [in Persian]
- Dostkhah, Jalil. (2006). *Avesta (the oldest poems and literary texts)*, first volume, Tehran: Morvarid. [in Persian]
- Durant, Will. (1997). *History of Ancient Greek Civilization*, Tehran: Elmi and Farhangi.
- Razi, Hashem. (2000). "Mithraic Mythology and Art", *Book Mah Honar*, Vol. 26 and 25: 90-94. [in Persian]
- Razi, Hashem. (1992). *Ayin Mehr*, Tehran: Behjat. [in Persian]
- Razi, Hashem. (2002). *Ancient Iranian Encyclopaedia of the Avestan Era to the End of the Sassanid Era*, Tehran: Sokhn. [in Persian]
- Zamani, Karim. (2007). *Sharh Jama Masnavi*, Tehran: Ettelaat. [in Persian]
- Sabzevari, Molahadi. (1995). *sharh Maulavi's Masnavi with corrections by Mostafa Borujerdi*, vol. 1, Tehran: Ministry of Culture and Guidance. [in Persian]

253 Abstract

- Satari, Jalal. (1995). A research on the story of Yunus and Mahi, first chapter, Tehran: Markaz. [in Persian]
- Sanai Ghaznavi, Majdod Bin Adam. (1983). Divan, edited by Modares Razavi, fourth chapter, Tehran: Sanai. [in Persian]
- Safaei, Ali and Roghieh Aliani. (2015). "Analysis of Molvi's thought patterns in animal symbolism". *Mystical Studies of Kashan University*, Volume 24: 147-188. [in Persian]
- Abbasi Dakani, Parviz. (2001). Description of the story of Sohrvardi's western sojourn, Tehran: Tandis. [in Persian]
- Abbasi Dakani, Parviz. (1999). "Eastern closeness and western alienation", *Philosophical Letter*, No. 6: 63-90. [in Persian]
- Abdullahian, Behnar. (1999). "Symbolic Concepts of Mehr and Moon in Mehr and Moon Pottery", *Art Name*, No. 2: 46-63. [in Persian]
- Golizadeh, Parvin and colleagues. (2015). "Analysis of fish, a spiritual symbol in Maulavi's Masnavi", *Literary Aesthetics*, 6th period, No. 25: 167-187. [in Persian]
- Attar Neishaburi, Fariduddin. (1998). The logic of flight. Edited by Seyyed Sadegh Goharin, Ch 13th, Tehran: Elmi and Farhangi. [in Persian]
- Attar Neishaburi, Fariduddin. (2012). Divan, edited by Mohammadreza Ashrafzadeh, Mashhad: Astan Quds Razavi. [in Persian]
- Attar Neishaburi, Fariduddin. (2009) A, Tragedy Name, edited by Mohammad Reza Shafi'i Kodkani, fourth chapter, Tehran: Sokhn. [in Persian]
- Attar Neishaburi, Fariduddin. (2009) B, Tazkira Al-Awliya, edited by Nicholson, first chapter, Tehran: Hermes. [in Persian]
- Ferdowsi, Abulqasem. (2008). Shahnameh (based on Jules Mol's version), fourth chapter, Tehran: Elham. [in Persian]
- Farnabag Dadeqi. (2006). His servant, by the efforts of Mehrdad Bahar, Ch 3, Tehran: Tos. [in Persian]
- Kapele, Mohammad. (2002). Investigation of the cultural-spiritual works of Mithraism in the Simre river margin in Lorestan region, Tehran: Islamic Azad University. [in Persian]
- Cooper, J.C. (2000). An Illustrated Culture of Traditional Symbols, translated by Maleeha Karbasian, Tehran: Farshad.
- Misbah, Bitra and others. (2013). "Analytical-mythological study of images of three goddesses of fish, plants and water in Iran", *Visual and applied arts letter*, 6th period, No. 12: 77-92. [in Persian]
- Moghadam, Mohammad. (1974). "Mehrabeh or shrine of Mehr religion", *Ancient Iranian Culture*, No. 1: 46-95. [in Persian]
- Moghadam, Mohammad. (2001). Essay about Mehr and Nahid, Tehran: Tos. [in Persian]
- Molavi, Jalaluddin Mohammad. (2010). Manavi Masnavi, by Parviz Abbasi-Dakani, fourth chapter, Tehran: Elham. [in Persian]
- Molavi, Jalaluddin Mohammad. (1991). Fieh ma fieh, corrected by Badi al-Zaman Forozanfar, Tehran: Molly. [in Persian]

- Molavi, Jalaluddin Mohammad. (2007). Kalyat Shams, corrected by Badi al-Zaman Forozanfar, 2nd Ch., Tehran: Hermes. [in Persian]
- Minooye Kherad. (2012). By Ahmad Tafzali and Jhaleh Amouzgar, Ch 5, Tehran: Tos. [in Persian]
- Nikoi, Mozghan et al. (2019). "Conceptual application of the fish symbol in mythology, Quran and spiritual Masnavi and its application in works of art", Islamic Art Studies, 16th year, No. 36: 259-278. [in Persian]
- Hall, James. (2001). A Pictorial Dictionary of Symbols in Eastern and Western Art, translated by Roghieh Behzadi, Tehran: Farhang M0aser.
- Hajwiri, Abul Hasan Ali bin Othman. (2012). Kashf al-Mahjoob, edited by Zhekovsky, fourth chapter, Tehran: Tahori. [in Persian]
- Yahaghi, Mohammad Jaafar. (1990). Farhang Asatir, Tehran: Institute of Human Sciences and Cultural Studies. [in Persian]

بررسی سیر حضور اسطورهٔ ماهی در مهرپرستی، اوستا و متون پهلوی، متون حماسی و عرفانی

زهرا عسگری*

چکیده

ماهی اسطوره‌ای است کهن که به دلیل انتساب به عنصر مینوی آب، همواره به پاکی و قداست ستوده شده و به سبب همین ظرفیت‌های ذاتی، در اغلب ادوار تاریخی از مفاهیم و معانی اساطیری سرشار بوده است که در هر دوره‌ای با توجه به نظام اندیشگانی غالب آن روزگار، عهده‌دار بیان مضامین نیک و اهورایی است. در این پژوهش با روش تحلیل محتوا، سیر حضور اسطورهٔ ماهی از مهرپرستی تا عرفان بررسی شد و نتایج پژوهش نشان داد که اسطورهٔ ماهی از آغاز تولد مهر در روایت‌های کهن این آیین مرموز حضور داشته است و به علت تعلق حیاتش به آب، با آناهیتا نیز در پیوند است. ماهی در اوستا در قالب «کرماهی»، حضوری اساطیری-آیینی دارد که در متون پهلوی نگهبان هوم سپید بوده، از این طریق زندگی بخش زرتشتیان در آخرالزمان است. در متون حماسی و پهلوانی، حضور این اسطوره کمرنگ می‌شود تا آن که در نهایت در عرفان، در کنار مضامین رازآلود دریای توحید، رمزی می‌شود از وجود سالکان واصل که در این دریا مستغرق وجود ذات حقند. ماهیت پاک و آیینی این اسطوره در باورها و متون ادوار مختلف، تغییر چندانی نکرده و در هر ساحتی، کارکردهای اساطیری خویش را حفظ کرده است.

کلیدواژه‌ها: اسطوره، ماهی، مهرپرستی، اوستا، متون پهلوی، حماسه، عرفان.

* دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی^(ره)، zasgari199@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۰/۰۵، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۲/۱۵

۱. مقدمه

ماهی جانوری است که به سبب انتساب به آب، قداستی خاص دارد و رمزی از پاکی، زندگی و شادابی است. «ماهی چون به آب زنده است، نمودی است از آب، باران و تازگی و نماد ماهی را برای تجسم دریا و آب که منشأ باروری شناخته می‌شد، به کار می‌بردند.» (مصباح و دیگران، ۱۳۹۲: ۸۴) آب عنصر پاکی است که به سبب حیات بخشی، در همه فرهنگ‌های کهن دارای قداست است که ماهی نیز به دلیل پیوستگی دیرینه با این عنصر، از مفاهیم ساده رسته است و با وجوه اساطیری و مقدس پیوند خورده است که حتی «در تمامی ادیان الهی نیز مظهر حاصل خیزی است.» (نیکویی و همکاران، ۱۳۹۸: ۲۵۹) ماهی رزقی پاک و حلال است که بی‌منت و بها از دریا صید می‌شود و گویی تحفه‌ای است مقدس از خدای رزاق که به همین سبب، رمزی از برکت و زندگی است که قوت غالب مردم ساحل‌نشین به شمار می‌رود و همان‌طور که زمین و گندم برای مردم کشاورز مقدس است، دریا و ماهی نیز برای مردم ساحل‌نشین، قدسی و مبارک است.

در گذشته قداست پدیده‌های طبیعت در ارتباط مستقیم با تأمین نیازهای زیستی آدمی بود؛ از این رو، ماهی هم به دلیل انتساب به سرمنشأ پاکی‌ها و هم به علت تأمین نیازهای حیاتی عده کثیری از انسان‌ها، «نمادی از حاصل خیزی و باروری بود و در اساطیر بدوی، نقش مادرالهی‌ها را بر عهده داشت» (هال، ۱۳۸۰: ۱۰۰) که نشان می‌دهد ماهی به سبب برخورداری از ویژگی‌های مشترک با ایزدبانوان، غالباً اسطوره‌ای زنانه است؛ زیرا از دیرباز نوع تولیدمثل ماهی که با فراوانی همراه بوده است، به این ویژگی طبیعی، مفاهیم اساطیری بخشیده است و ماهی رمزی شده است از زاینده‌گی و کثرت که نمادی از تداوم بخشی و چرخه حیات است و همان‌طور که در بیشتر اساطیر کهن، زمین به دلیل حیات بخشی، ماده فرض می‌شد، آب و دریا نیز به دلیل زایش، پاکی و لطافت به عنصر زنانگی منتسب بوده، بیشتر نگهبانان آب‌های زمینی الهه‌ها و زن‌خدایانی بودند که همگی از اسطوره کهن تری سرچشمه می‌گرفتند که در آن، زمین زن بود و آسمان مرد؛ چنانچه در اساطیر یونان نیز معتقد بودند که زمین در آغاز، خدایی بود که مادری بخشنده و شکوبا به شمار می‌رفت.^۱ (دورانت، ۱۳۷۶: ۱۹۹)

این اسطوره جانوری در میان ملت‌های کهن صاحب اسطوره نیز دارای قداستی وافر است؛ زیرا عنصر آب به دلیل نقش حیاتی آن و هم به سبب قدرت پاک‌کنندگی معجزه‌آسایش، در میان تمامی ملت‌ها، آیین‌ها و ادیان، پاک و مقدس بوده است؛ از این رو «خدای آب سومری‌ها^۲ دارای شکل ماهی یا بزی با دم ماهی بود و کاهنان آشوری نیز جامه‌ای با شکل ماهی به تن

داشتند» (همان: ۱۰۰) که از قداست اسطوره ماهی در آیین‌های ملت‌های کهن حکایت دارد که تجسم‌بخشی خدایان آب با تصویر ماهی گره خورده است.

کهن‌ترین گزارش اساطیری درباره ماهی، به اسطوره مشترک «گاوماهی» بازمی‌گردد که پیشینیان می‌پنداشتند زمین بر روی شاخ گاوی قرار دارد که این گاو، خود بر روی یک ماهی آرام گرفته است. این اسطوره در آثار ادبی ادوار مختلف زبان فارسی بازتابی وسیع داشته، شاعران زیادی در ساحت‌ها و گونه‌های مختلفی چون غنایی، اخلاقی، عرفانی و ... از آن بهره گرفته‌اند؛ گفتنی است که «بر پشت گرفتن چیزی»، نشانه حفاظت و صیانت از آن شی به شمار می‌رود و ماهی با قرار دادن زمین بر پشت خود، نشان می‌دهد که حامی زمین و ساکنان آن است.

حضور ماهی در اسطوره‌های آفرینش و شکل‌گیری زمین، نمادی اساطیری از دوران تکوین است.

در باورهای کهن اساطیری، نخستین ماهی از اقیانوس مقداری گل بیرون آورد که زمین با آن شکل گرفت و این گونه سمبلی شد از شروع و آغاز و سپس زمین را بر پشت خود قرار داد که آن هم نشانه و مظهری است از نگهداری و محافظت. (جابر، ۱۳۷۰: ۱۳۲)

سایر ماهیان نیز همانند ماهی نخستین، همان نقش اساطیری خود را در حمایت از آدمیان تکرار کرده، در بطن دریا، حامی انسان‌ها از مهالک و بلایای برخاسته از آبنده و «مردمانی را که از سیل و طوفان جان سالم به در برده‌اند، راهنمایی کرده، آنان را از دنیای زیرین به بالا هدایت می‌کنند.» (همان: ۱۳۲)

پس از دوره باستان، ماهی به دلیل حضور در داستان یونس نبی^(ع)، بخشی از طبایع و قریحه شاعران را به خود معطوف کرد و سبب شد تا به عنوان نشانه‌ای از تأمل و درنگ الهی، در آثار مختلف ادبی به کار گرفته شود که در این داستان نیز شاهد حضور ویژگی حفاظتی ماهی هستیم که یونس را در بطن خویش حفظ کرده، او را از خطر غرق شدن نجات می‌دهد و در نهایت، با آماده کردن بستری برای تفکر و تعالی یونس، او را در این امر خطیر همراهی می‌کند. ماهی در کل، به عنوان نمادی نیک و الهی، حتی با تصویر شدن در هیأت نهنگ، بیان‌کننده هیبت و جبروت الهی است و در میان اساطیر، گزارش چندانی در باب اهریمنی دانستن ماهی و تعلق آن به نیروهای شر وجود ندارد، هر چند که گاه در برخی گزاره‌ها و در نزد برخی فرهنگ‌ها، به عنوان نمادی غیر از تقدس و پاکی به کار رفته است که این مضمون نیز خدشه چندانی به مفاهیم مینوی این جانور وارد نمی‌کند و معنایی اهریمنی ندارد که سبب آن می‌تواند تعلق ماهی

به آب و پیوندش با الهه‌های آب و روشنائی باشد که البته خود ماهی نیز به‌عنوان قوتی پاک و پر برکت، از دیرباز چه در میان ملت‌هایی که حیاتشان با آب گره خورده و چه در میان سایر دولت‌های اساطیری، از قداستی خاص برخوردار بوده است. در این پژوهش به دنبال یافتن پاسخی برای این سؤال هستیم که اسطوره ماهی در مهرپرستی، اوستا و متون پهلوی، پهلوانی و عرفانی چه تغییراتی را تجربه کرده است؟ و آیا مانند برخی دیگر از اساطیر، تحت تاثیر باورهای زمانه، تنزل پیدا کرده و یا اینکه همواره در هر دوره‌ای، بیان‌کننده مضامین پاک و مینوی است؟

۱.۱ پیشینه تحقیق

ماهی اسطوره‌ای است عینی و قابل تجسم که با توجه به حضور در داستان یونس نبی^(ع) در قالب نهنگ، توجه پژوهشگران مختلفی را به خود جلب نموده است که در ادامه به مهم‌ترین پژوهش‌ها و همچنین شاخص‌ترین دستاوردهای آنان خواهیم پرداخت؛ اما گفتنی است که در بررسی این پیشینه، پژوهشی با عنوان مقاله حاضر یافت نشد که بررسی جامعی از سیر حضور اسطوره ماهی را در مهرپرستی، اوستا و متون پهلوی، حماسی و عرفانی بررسی کرده باشد؛ لذا از این نظر، پژوهش حاضر در نوع خود، بدیع و قابل توجه است.

پایان‌نامه‌ای با عنوان «نگاه اسطوره‌ای بر نقش ماهی در ایران پیش از اسلام» (۱۳۸۳) از سمیرا جوادپور، جنبه‌های اساطیری و همچنین نقوش ماهی را در آثار هنری پیش از اسلام بررسی کرده است و به این نتیجه رسیده است که ماهی در ایران پیش از اسلام، یک اسطوره سمبلیک است که تقریباً در همه دوره‌ها به غیر از دوران مادها و پارت‌ها حضور دارد.

پایان‌نامه دیگری با عنوان «مطالعه تطبیقی نقش و مفهوم ماهی در دوران قبل و بعد از اسلام در آثار هنری ایران با مضمون ماهی در اشعار شاعران بزرگ ایرانی» (۱۴۰۰) از زهرا خاقانی، به این نتیجه رسیده است که ماهی یکی از نمادهای آب و باران است که به‌دلیل همراهی با آن‌اهیتا، نمادی از برکت و باروری است که در دوره اسلامی علاوه بر مفاهیم نمادین، از نظر نجوم هم مورد استفاده قرار گرفته است.

در زمینه عرفان نیز در مقاله‌ای با عنوان «تحلیل ماهی، یک نماد معنوی در مثنوی مولوی» (۱۳۹۴) از پروین گلی‌زاده و همکاران، آمده است که ماهی یکی از تصویرهای مطرح مولوی در مثنوی است که شاعر با آن انس و خویشاوندی ذهنی و باطنی دارد که بارها برای بیان مقاصد و اندیشه‌های خود، از ماهی در قالب مفاهیم مختلف نمادین بر پایه قرآن، احادیث و

روایات و منابع تاریخی سود جسته است که بر این اساس، ماهی در نزد مولانا، عارف و سالک حقیقت، انسان کامل و انسان بهشتی است.

مژگان نیکوئی و همکاران در مقاله‌ای با عنوان «تطبیق مفهومی نماد ماهی در اساطیر، قرآن و مثنوی معنوی و کاربرد آن در آثار هنری» (۱۳۹۸)، با نگاهی نمادین معتقدند که ماهی در اساطیر، مظهر حاصل‌خیزی و باروری است که این نماد در داستان حضرت یونس، موسی و خضر نشانه واکاوی و شناخت خویشتن خویش است.

همچنین مقاله‌ای با عنوان «مطالعه نماد ماهی و کاربرد فرم آن در قالی‌های صفوی و قاجار» از وحیده حسامی و سمیرا بابرکت (۱۳۹۶)، با آن که از رویکردی هنری برخوردار است؛ اما در تأویل برخی از نقوش و طرح‌های ماهی، برداشت‌هایی عرفانی دارد که با نگاهی نمادین، برخی از این نقش‌مایه‌های ماهی را در قالی‌های ایرانی، نمادی از عارف، سالک راه حق، انسان بهشتی، انسان کامل، اولیاءالله و حتی پیامبران می‌داند که در ادامه با دیدی اساطیری، ماهی را نمادی از آسمان معرفی می‌کند که از باور اسطوره‌ای قرار گرفتن زمین بر روی ماهی نشأت گرفته است.

۲.۱ روش تحقیق

روش تحقیق در این مقاله، روش توصیفی - تحلیلی است که بر اساس رویکرد درون‌متنی به بررسی سیر حضور اسطوره ماهی در باورها و متون مختلف می‌پردازد. روش گردآوری اطلاعات، بر اساس استفاده از منابع کتابخانه‌ای است که به مدد ابزاری چون فیش‌برداری تدوین و مهیا شده است. روش تجزیه و تحلیل اطلاعات نیز بر اساس روش تحلیل محتواست که بر استنتاج از اطلاعاتی استوار است که از مطالعه و بررسی نقش و حضور اسطوره ماهی در متون کهن ایرانی و متون ادوار اسلامی به دست آمده است. در این پژوهش سیر حضور اسطوره ماهی را از منابع مهرپرستی آغاز می‌کنیم و سپس به بررسی نقش و ویژگی‌های آن در اوستا و متون پهلوی می‌پردازیم و در ادامه، گزارش‌هایی از حضور این اسطوره جانوری را در شاهنامه و متون پهلوانی بررسی خواهیم کرد که در نهایت به متون عرفانی می‌رسیم و ویژگی‌های این اسطوره کهن را در متون عرفانی شاخص این دوره مورد ارزیابی قرار خواهیم داد؛ گفتنی است که در هر دوره، پس از ارائه مقدمه‌ای، به بیان نمونه‌ها و شاهد مثال‌ها می‌پردازیم و در آخر، تحلیل نهایی ارائه خواهد شد.

۲. بحث و بررسی

۱.۲ حضور اسطوره ماهی در مهرپرستی

مهر در پیوند با آب و نیلوفر،^۳ با اسطوره ماهی در ارتباط است و برخی زایش مهر را از آب و یا غنچه نیلوفر دانسته‌اند، در حالی که بنا به باورهای اساطیری ایران، مهر از دل صخره یا سنگ متولد شده است؛ از این رو، ماهی بیشتر از آن که در ایران با مهر در ارتباط باشد، با ایزدبانوی آب‌ها، آناهیتا در پیوند است. «ماهی نمودی است از آب و نمادی است از ناهید و مظهر فراوانی است.» (عبداللهیان، ۱۳۷۸: ۵۶)

اگر در پیوند مهر با عنصر آب، به دنبال ارتباط مهر با ماهی باشیم، باید چنین گفت که در «چلیپا، قدیمی‌ترین نماد مهری، آخشیج‌های^۴ چهارگانه حضور دارند که دومین نماد وابستگی مهرپرستان را به آب نشان می‌دهد» (کاپله، ۱۳۸۱: ۴۳-۴۵)، علاوه بر آب، متعلقات دیگر آن نظیر «صدف و ماهی نیز نمادهایی مهری هستند که با معیشت آدمی در پیوندند و به همین علت، خداوندگار خورشید، نعمت و برکت، رویش گیاه، ازدیاد باران و آب را که مومنان از وی خواستارند، به آنان می‌بخشاید.» (رضی، ۱۳۷۹: ۳۱)

از میان ماهیان، دلفین سمبلی مهری است و در نقوش به‌کاررفته این آیین دیده می‌شود؛ زیرا «دلفین نسبت وثیقی با دین مهری دارد.» (رضی، ۱۳۷۱: ۹۳) در کنار نقش نیلوفر و دلفین، مرواریدی ترسیم شده است که در این نقش، «در بالای چلیپا مرواریدی درشت قرار دارد که در کنار آن، دو دلفین در دُم خود مروارید دارند و چلیپا بر روی گل نیلوفر گذاشته شده است» (مقدم، ۱۳۵۳: ۸۸) که از ارتباط نزدیک هر سه آنها با عنصر آب حکایت دارد؛ زیرا «در نمادهای مهری، هم‌بستگی ویژه‌ای با آب و آن چه در آب بارور می‌شود و می‌روید، دیده می‌شود که برجسته‌ترین آنها، مروارید، دلفین و نیلوفر است.» (مقدم، ۱۳۸۰: ۳۲) که از میان این سه، مهم‌ترین مروارید است که هم ریشه در آب دارد و هم اینکه ارزشمند بودن آن مدنظر است؛ لذا نشانه‌های دریایی همه در کنار مروارید که درخشندگی آن، نمادی از حضور خورشید در دریاست، معنا می‌یابد. در این بخش، بیشتر شاهد ارتباط اسطوره ماهی با نمادهای مهری بودیم تا خود مهر که برای بیان بیشتر این ارتباط، باید ریشه‌های ارتباط مهر با آب مورد بررسی قرار گیرد؛ زیرا اسطوره ماهی با عنصر آب، پیوندی تنگاتنگ و نزدیک دارد.

۲.۲ حضور اسطوره ماهی در اوستا و متون پهلوی

در اوستا، ماهی اهوراآفریده و دارای ویژگی مینوی است که به دلیل برخورداری از خصیصه طبیعی آبی بودن، با اسطوره‌های آب در پیوند است و در این متن، بیشتر به صورت جانوری با مهارت‌های فوق‌العاده و خاص به تصویر کشیده شده است و دارای انواعی خاص است که هر یک ویژگی‌های مخصوص به خود را داراست. در دین‌یشت، کرده دوم، بند ۷، در بیان ستایش قدرت بینایی «آشون»^۵ آمده است: «راست‌ترین دانش مزداآفریده، اشون با نیروی بینایی‌ای که «ماهی گر» در آب داراست که خیزابی هم‌چند مویی را در رود، در ژرفای هزاربالای آدمی تواند دید.» (دوستخواه، ۱۳۸۵: ۱/ ۴۶۲) در بهرام‌یشت، این قدرت به بهرام نسبت داده شده، نیروی بینایی وی دقیقاً با چنین اوصافی به «ماهی گر» مانند شده است. (همان: ۴۳۷)

برخی «ماسیه» و «واسی» را در اوستا نوعی ماهی دانسته‌اند؛ در خرده‌اوستا «ماسیه به معنای نوعی ماهی است» (حریری، ۱۳۵۱: ۴۴۴) که کارکرد و صفت خاصی برای آن ذکر نشده است؛ اما نام ماهی «واسی» در اوستا، در کنار «خر سه‌پا»^۶ آمده است که نشان می‌دهد این خر می‌تواند صورت دیگری از همان «گر» باشد؛ زیرا هر دو با آب در ارتباطند و بر «فراخکرت» مأوا دارند. در یسنای ۴۲، بند ۴ آمده است: «(ماهی) واسی را می‌ستاییم؛ خری پاک را می‌ستاییم که در میان دریای فراخکرت ایستاده است.» (دوستخواه، ۱۳۸۵: ۱/ ۲۱۲) ویژگی مهم این ماهی در اوستا که به سبب آن، دیگر مینویان بدان ستوده می‌شوند، قدرت خارق‌العاده‌ای از بینایی است که از تیزبینی و هشیاری کرماهی حکایت دارد که او را برای پذیرش وظیفه مهم پاسبانی از هوم در متون پهلوی آماده می‌کند.

اسطوره ماهی در بندهش، به دو شکل نمود یافته است که یک بخش آن، به آفرینش ماهی و بیان سردگان آن و نوع فرزندخواهی و آبستنی وی مربوط است و بخش دیگرش به‌طور خاص، به ماهی نگهبان هوم؛ یعنی «کرماهی» پرداخته است. ماهی به‌عنوان جانوری آبی و اهورایی، با سایر جانورانی از این دست در پیوند است؛ از جمله با گاو مقدس که بنا بر گزارش بندهش، «پس از کشته شدن گاو نخستین و جاری شدن حیات، ماهیان نیز چون مرغان و گوسفندان، حیاتی تازه پیدا می‌کنند» (فرنبرگ‌دادگی، ۱۳۸۵: ۶۶) که نشان می‌دهد ماهی نیز پس از تجدید حیات، از جانوران نیک و مینوی است که به دلیل ویژگی پاسبانی و حفاظت، آفرینش آن الزامی و ضروری است.

علاوه بر ارتباط ماهی با گاو مقدس، در بندهش به پیوند ماهی و «گاواپی» نیز اشاره شده است که در این گزارش، گاواپی حامی ماهیان است.^۷ «گاواپی» که در همه دریاها هست و

چون بانگ کند، همه ماهیان آبستن شوند و همه خرفستران آبستن، فرزند بیفکنند.» (همان: ۱۰۲) در ادامه بحث ماهی در بندهش، صحبت از انواع آن است و فرزندخواهی آنان «که به شهریور آبستن شوند و به فروردین بزایند و انواعی چون: ماهی آرز، آرزوکا، مَرزوکا و ... دارند.» (همان: ۷۹ و ۸۵)

مهم‌ترین نوع از ماهیان در بندهش که در اوستا نیز از آن سخن به میان رفت، «کرماهی» است که «در میان جانوران آبی، بزرگترین آنهاست و جانوران آبی را سرور است.» (همان: ۷۸ و ۸۹) همانند اوستا، در بندهش نیز این ماهی با شگفتی توصیف می‌شود که مهم‌ترین ویژگی آن، تیزی فوق‌العاده‌ای است که در راستای وظیفه پاسبانی و صیانت، اهمیت آن آشکار می‌شود. «کرماهی چنان حساس است که بدان آب ژرف، اگر به شمار سوزنی آب بیفزاید یا بکاهد، داند.» (همان: ۱۰۱)

در بندهش مهم‌ترین وظیفه کرماهی، حمایت از «هوم سپید» است و هوم سپید، درخت زندگانی است که در رستاخیز، سبب جاودانگی و حیات دوباره خواهد شد و به همین علت، باید سخت از آن مراقبت شود؛ زیرا که «منشأ و یاری‌دهنده همه گیاهان به شمار می‌رود.» (رضی، ۱۳۸۱: ۱۶۰۰ و ۱۸۳۵) پاسبانی و حراست ویژه از این درخت، علاوه بر اهمیت هوم، از جایگاه ویژه ماهی نیز حکایت دارد؛ زیرا که وظیفه خطیر صیانت از آن، به ماهیان سپرده شده است:

گوید به دین که هوم سپید که «گوگرد درخت» خوانند، در دریای فراخکرد، بدان دریای ژرف رسته است، برای فرسک‌سازی^۱ درباید؛ زیرا انوشکی را از او آرایند. اهریمن به دشمنی با او، در آن ژرف‌آب، وزغی آفریده است که آن هوم را از میان برد. بازداشتن آن وزغ را هر مزد دو ماهی کر آن‌جا بیافریده است که پیرامون هوم همواره می‌گردند. یکی از آن ماهیان را همیشه سر به سوی آن وزغ است. (فرنیغ‌دادگی، ۱۳۸۵: ۱۰۰)

در جای دیگر از بندهش از وزغ به‌عنوان دشمن ماهیان یاد شده است که نشان می‌دهد خرفستر برابرنهاد این جانور اهورایی، وزغ است. (همان: ۵۶)

این ماهی به‌دلیل ویژگی مهم انوشکی در آخرالزمان زرتشتی، ضمن آن که نگهبان هوم است، باید خود نیز از خطر شکار و زوال مصون بماند تا بتواند وظیفه خطیرش را به انجام رساند و به همین دلیل است که دستور منع صید آن، در بندهش صادر شده است: «این ماهیان، مینو خورش‌اند که ایشان را خورش نباید؛ تا فرسکرد به نبرد ایستند» (همان: ۵۶) و به این معناست که این ماهیان مقدس نباید شکار شوند و باید تا عصر جاودانگی و عهد آخرالزمان

بررسی سیر حضور اسطوره ماهی ... (زهره‌ا‌سگری) ۲۶۳

زرتشتی حفظ شوند؛ علاوه بر این، درخت زندگی، درخت مقدسی است که وظیفه مهم آن، بخشیدن جاودانگی و نامیرایی به پیروان زرتشت است و طبیعتاً اهریمن و خرفسترانی چون وزغ، در پی نابود کردن آن هستند و از این رو، هر مزد برای حفاظت از این درخت، ماهی کر را آفریده است که نشان می‌دهد این جانور با خلق شدن به دست هرمزد، حفاظت از درخت مقدس و رویارویی با جانوران اهریمنی، اسطوره‌ای است پاک و اهورایی که عهده‌دار صیانت از امر مهم انوشکی در آیین زرتشت است که لزوم آن بارها تأکید شده است. مینوی خرد نیز با تأثیرپذیری از روایات بندهش، همان داستان نگهبانی کردن ماهی کر را از هوم سپید تکرار کرده است. (مینوی خرد، ۱۳۹۱: ۱۱۴)

۳.۲ حضور اسطوره ماهی در متون حماسی و پهلوانی

ماهی به دلیل نیک‌منشی و صلح‌طلبی، ویژگی جنگاوری ندارد و چون کارزارهای حماسی نیز اغلب دور از دریا و در میادین شکل می‌گیرند، ماهی حضور چندانی در متون حماسی ندارد؛ مگر آنکه سراینده تحت تأثیر باورهای اساطیری، اشاره‌ای به آن داشته باشد. در شاهنامه باور اسطوره‌ای قرار گرفتن زمین بر پشت گاو و ماهی، در قالب ترکیباتی چون «گاوماهی»، «گاوزمین» و ... آمده است که می‌تواند اشاره‌ای داشته باشد به بروج فلکی ثور و حوت:

ز زخم سمش گاو و ماهی ستوه به جستن چو برق و به هیکل چو کوه

(فردوسی، ۱۳۸۷: ۶۴)

توانایی و فرّشاهی تو راست ز خورشید تا بخش ماهی تو راست

(همان: ۲۲)

جهانی سراسر به شاهی مراست در گاو تا برج ماهی مراست

(همان: ۱۸۵)

ماهی مجاز از زمین و ماه مجاز از استعلا و بلندی است و فردوسی برای نشان دادن چنین بُعد مکانی، از اسطوره زمین و ماهی بهره گرفته است:

فرو رفت و بر رفت روز نبرد به ماهی نم خون و بر ماه گرد

(همان: ۹۲)

فرو شد به ماهی و بر شد به ماه   بن نیزه و قبه بارگاه

(همان: ۲۱۳)

در گرشاسب‌نامه سخن از والی است که گرشاسب در جزیره با آن روبه‌رو می‌شود و با شگفتی و اغراق، آن را چنین توصیف می‌کند:

یکی مرده ماهی همان روزگار	برافکنده موجش به سوی کنار
ارش هفتصد بود بالای او	فزون از چهل بود پهنای او
که این ماهیست آن که خوانند وال	وزین مه بس افتد هم ایدر به سال

(اسدی طوسی، ۱۳۵۴: ۱۶۶)

در داستان سیمرغ نیز گرشاسب سیمرغ را در حالتی مشاهده می‌کند که نهنگی بر منقار دارد:

ز باد پرش موج دریا ستوه	به بانگش گریزان در و دشت و کوه
به منقار بگرفته یکی نهنگ	چهل‌رش، فزون ازدهایی به چنگ

(همان: ۱۵۳)

جمع میان سیمرغ و ازدها و ماهی، صرفاً برای نشان دادن اغراق در توصیف موجودات افسانه‌ای است و از پیشینه روابط اساطیری و آیینی خالی است؛ زیرا بر اساس بینش و تعاملات اساطیری، سیمرغ نباید ماهی شکار می‌کند، زیرا هر دو نمادهایی مینوی و الهی هستند و یا شاهد هستیم که ماهی و ازدها در شکار با یکدیگر جمع شده‌اند، حال آنکه از منظر اساطیری، این دو جانور در تقابل با یکدیگرند که نشان می‌دهد در متونی از این دست، جانوران بیشتر از آن که دارای تأویلات اساطیری و آیینی باشند، صرفاً موجوداتی هستند غول‌آسا که بیشتر در هیأت حیوانی خود نمود پیدا کرده و از ظرفیت‌های اساطیری خالی شده‌اند و حتی گاه با بنیان‌های اساطیری و اصیل خود در تضاد هستند.

۴.۲ حضور اسطوره ماهی در متون عرفانی

برخورد نیک متون مختلف اساطیری، آیینی و حماسی در قبال اسطوره ماهی، به متون فلسفی و عرفانی نیز راه پیدا کرده است و اسطوره ماهی بدون تغییرات خاصی اعم از تحوّل یا تنزّل، رمزی است از مفاهیم الهی و معنوی که به دلیل تعلقش به آب - این گستره رازآمیز - نمادی

است از سالکان و اصالانی که در بحر معرفت مستغرقند، چون ماهیانی که لحظه‌ای تاب دوری از این وصل و قرب را ندارند و همواره ساکن این بحر توحیدی‌اند. این مضمون به صورت گسترده در ادبیات عرفانی بازتاب داشته است، به‌طوری که

ماهیان در داستان‌های رمزی عرفانی، نمادی هستند از سالکانی که پس از گذراندن عقبات سلوک و پس از طی خاک به سوی افلاک و سیر انفسی و آفاقی، به چشمه آب حیات رسیده‌اند و در واقع ماهیان، رمز حیات جاویدند. (حسینی، ۱۳۸۳: ۳۹)

در این‌گونه از متون، ماهی و دریا هر یک معانی رمزی و نمادین مخصوص به خود را دارند که با توجه به تناسب جزء و کلی که میان ماهی و دریا برقرار است، «ماهی رمز سالک و دریا رمزی از هستی است و صوفیه، عارف کامل را به مناسبت آن که در بحر معرفت مستغرق است، «ماهی» و غیرعارف کامل را به لفظ «جز ماهی» یاد کرده است.» (یاحقی، ۱۳۶۹: ۳۸۶ و ۷۴۹) ماهیان با حفظ ویژگی اساطیری خود در یاری رساندن به انسان‌ها، در متون عرفانی در خدمت عارفانند و به خواست حضرت حق، آنها را در حل مشکلات و موانع سلوک همراهی می‌کنند. مهم‌ترین حضور ماهی در داستان‌های دینی، به ماجرای یونس^(ع) بازمی‌گردد که علاوه بر آن، در داستان‌های انبیایی چون عیسی و موسی (علیهم‌السلام) نیز شاهد حضور نمادین این جانور اساطیری و پاک هستیم. بر این اساس، اسطوره ماهی در عرفان به شکل رمزهای مختلفی به کار گرفته شده است؛ رمزهایی چون: اولیاءالله، حواریون عیسی، مسیح، رمز حقیقت در داستان یونس^(ع) و ...

ماهی نمادی از آیین مسیحیت است؛ زیرا «مسیحیان خود را در آب، غسل تعمید می‌دهند و چون ماهی، زلال و پاک می‌شوند.» (همان: ۷۴۹) همچنین گفتنی است که «پیش از چلیپا، ماهی نماد و علامت مسیحیان به شمار می‌رفته است.» (حریری، ۱۳۵۱: ۴۴۴) علاوه بر این موارد، در روایات و داستان‌های مسیحی آمده است که «عیسی پس از مرگ بر حواریون ظاهر می‌شود و نزد آنان تکه‌ای ماهی می‌خورد» (ستاری، ۱۳۷۷: ۱۳۷) که نشان می‌دهد ماهی در آیین مسیحیت، جایگاهی ویژه داشته است.

در داستان موسی و خضر، ماهی به‌عنوان نمادی الهی، روشن‌کننده راه است و در نقش هادی حاضر می‌شود.

موسی از جانب خدا، ماموریت می‌یابد که خضر را ببیند و با یوشع به کنار مجمع‌البحرین می‌رسند، قطره‌ای از آب حیات بر لب ماهی بریانی که به همراه دارد، می‌چکد و ماهی جان گرفته، به آب می‌لغزد و موسی از پی او رفته، خضر را می‌یابد. (عباسی داکانی، ۱۳۷۸: ۸۷)

این اشارات قرآنی و دینی در کنار ویژگی‌های اساطیری، از ماهی اسطوره‌ای نیک و الهی ساخته است که در اغلب متون اسلامی و روایی، گزارش چندانی از اهریمنی بودن آن در دست نیست و اسطوره‌ای است که در بیشتر متون، جایگاه مینوی و الهی خویش را حفظ کرده و با وجود تغییرات ادیان، گذشت زمان و ... تغییرات خاصی پیدا نکرده است. این اسطوره آبی گویی به دنیای معنوی مشترکی تعلق دارد که در بین تمامی ملت‌ها و ادوار عمومیت دارد و بی‌هیچ تفاوت اقلیمی و آیینی، همواره نمادی از پاکی و معنویت به شمار می‌رود. ماهی به سبب آنکه متعلق به دریا و منتسب به عنصر آب است، از زمین و زمینیان دور بوده، به مفاهیم دنیوی آلوده نشده است، در حالی که ساکنان آسمان با آن همه ابهت و جبروت، گاه چون ازدها و سایر پرندگان، یاوران اهریمنند.

سنایی ماهی داستان یونس^(ع) را پیک حقی می‌داند که سبب سعادت و استعلا یونس است و برای سایر انسان‌ها نیز چنین شکارشدنی را آرزومند است:

گر آن ماهی که یونس را بیوبارید در دریا   بیوبارد تو را چون او ازین سفلی علا یابی

(سنایی، ۱۳۶۲: ۶۱۶)

مفاهیم قدسی ماهی در گرو این است که در آب باشد و چون به این عنصر حیات آغشته است، ارج و قرب دارد که به همین سبب، تعبیری چون «ماهی بر خشک افتاده»، «ماهی مرده» و ... نمادی از مرگ و زوال هستند که سنایی نیز در برابر مفهوم صبر بی‌ظفر، ماهی مرده را مثال می‌زند و می‌گوید ممکن است که در آینده اوضاع بهتر شود؛ اما دیگر بر حال این ماهی بر خاک افتاده، سودی نخواهد داشت:

دوستی گفت صبر کن زیراک   صبر کار تو خوب زود کند
آب رفته به جوی بازآید   کارها به از آن که بود، کند
گفتم از آب رفته بازآید   ماهی مرده را چه سود کند

(همان: ۱۰۶۵-۱۰۶۶)

سنایی برای بیان تضاد و تقابل دوگانه روحی آدم‌ها، از تمثیل «مارماهی» استفاده می‌کند که ماهی در آن، نماینده بُعد روحانی آدمی و مار، نمادی از ذات شیطانی است:

به مارماهی مانی نه این تمام و نه آن   منافقی چه کنی، مار باش یا ماهی

(همان: ۷۱۱)

بررسی سیر حضور اسطوره ماهی ... (زهره اسگری) ۲۶۷

سنایی با آگاهی از باور اساطیری گاو و ماهی، آن را در مفهوم کثرت و گستردگی در نظر گرفته است:

من غلام این ستانه گر ببویی خاک او   تا به پشت گاوماهی بوی دین آید از آن

(همان: ۴۲۷)

عطار نیز در اشعارش، به باور اسطوره‌ای گاو و ماهی اشاره کرده است:

چون زمین بر پشت گاو استاد راست   گاو بر ماهی و ماهی در هواست

(عطار، ۱۳۷۷: ۷)

فاصله ماه تا ماهی همواره دستاویزی بوده است در دست شاعران تا مفهوم بُعد مکانی و فاصله طولانی را با استفاده از آن نشان دهند که عطار نیز با به‌کارگیری این مفهوم، معتقد است کسی که به عشق جاودانه است، پایین‌ترین نقطه جهان تا اوج فلک، همه از آن اوست:

چون شوم من ورای هر دو جهان   ماه و ماهی فتاد در شستم

(عطار، ۱۳۹۱: ۴۷۷)

عطار در بحث عرفانی تعلق ماهی به دریای جان، چنین سروده است:

ای دل از دریا چرا تنها شدی   از چنین دریا کسی تنها شود
هر که دور افتد ز جای خویشتن   می‌رود تا زودتر آن‌جا شود
ماهی از دریا چو بر خاک اوفتد   می‌طبد تا چون سوی دریا شود

(همان: ۶۲۳)

در مصیبت‌نامه عطار، داستانی جالب از بحث بین سالک و دریا آمده است که در آن، سالک از دریا می‌پرسد که چرا تو همواره تشنه سیرابی؟ همچو صوفیان کبود پوشیده‌ای و هم آب داری و هم گوهر؛ اما نمی‌توانی تشنه‌ای را سیراب کنی! که در این حکایت، دریا خود را چون ماهی در خشک افتاده‌ای می‌داند که بر حال دریای دورافتاده از یار می‌گریزد و آشفته از این هجران، موج می‌کوبد بر ساحل غفلت:

ای عجب در تشنگی آغشته‌ام   وز خجالت در عرق گم‌گشته‌ام
بر جگر آبم نماند از دلنواز   هم‌چو ماهی مانده‌ام در خشک باز

ماهیان بر من همی گریند زار	تو نمی‌دانی که با این کار و بار
کف در این اندوه بر سر می‌زنم	هر زمانی جوش دیگر می‌زنم
قطره‌ای می‌جویم از دریای او	مانده‌ام شوریده در سودای او
تا که او آبی زند بر لب مرا	جان به لب می‌آید از قالب مرا
چون نشانم تشنگی دیگری	چون ندارد تشنگی من سری

(عطار، ۱۳۸۸/الف: ۱۳۸)

عطار در منطق‌الطیر، در نهایت هفت شهر عشق، از نوعی ماهی سخن به میان آورده است که در میان دریای استغنا مأوا دارد:

گفت ره چون خیزد از ما تا وصال؟	پاک‌دینی کرد از نوری سوال
می‌باید رفت راه دور دور	گفت ما را هفت دریا نار و نور
ماهی‌ای جذبیت کند در یک نفس	چون کنی این هفت دریا باز پس
اولین و آخرین را درکشد	ماهی‌ای کز سینه چون دم برکشد
در میان بحر استغناش جای	هست حوتی نه سرش پیدا نه پای
خلق را کلی به یک دم درکشد	چون نهنگ آسا دو عالم درکشد

(عطار، ۱۳۷۷: ۲۲۹)

صیاد اگر معشوق است و حضرت یار، ماهی جان در آرزوی صید شدن است و شکار:

مرغ دلم چون واقف اسرار گشت   می‌طبد از شوق چون ماهی ز شست

(عطار، ۱۳۹۱: ۲۳۵)

می‌تیم چون ماهی و دانی چرا   زانکه در دریا به شست افتاده‌ام

(همان: ۴۹۶)

ماهی در نزد عرفا جانوری است پاک و معنوی و دریا نیز به سبب پاکی و گستردگی، نماد و تمثیلی از عالم روحانی است که ساکنانش، نماد سالکان، اصلاان، انبیا و اولیاء هستند. ماهی در آثار مولوی با برخورداری از ویژگی‌های طبیعی و نمادینی چون: پاکی، کم‌خوابی، خاموشی، هشیاری، بیداری و ... رمزی است برای بیان مفاهیم عرفانی و معرفتی که در این میان، از داستان

بررسی سیر حضور اسطوره ماهی ... (زهره اسگری) ۲۶۹

یونس نبی^(ع) نیز متأثر است و در کل، ماهی در نزد مولوی تمثیلی است از نمادهای الهی و معنوی؛ اما گاه مولوی ماهیان را به دسته‌ها و گروه‌های مختلفی تقسیم کرده است که نشانه‌ای از تنزل اسطوره ماهی در نزد مولانا قلمداد نمی‌شود؛ بلکه این گونه از تقسیم‌بندی‌ها، صرفاً برای نشان دادن انواع انسان‌ها به کار می‌رود و به خود اسطوره باز نمی‌گردد.

مولوی در غزلیات خود، رابطه ماهی و دریا را چنین بیان کرده است:

ملالی نیست ماهی را ز دریا   که بی دریا خود او خرم نگردد

(مولوی، ۱۳۸۶: ۲۲۴)

و از مردم می‌خواهد تا چون ماهی، فقط در تمنای دریا باشند:

چو ماهی باش در دریای معنی   که جز با آب خوش همدم نگردد

(همان: ۲۲۴)

ماهیبانی که حیات معنوی خود را در آب می‌دانند، هرگز به فکر بیرون آمدن از این گستره توحیدی نیستند:

هر که چون ماهی نباشد، جوید او پایان آب   هر که او ماهی بود، کی فکرت پایان کند؟

(همان: ۳۱۱)

مولوی با اذعان به پیوند طبیعی ماهی و آب، از آن برداشت عرفانی کرده، ماهی را رمزی می‌داند از انبیا و اولیای الهی که چون ماهیان دریا، از آب سیرابی ندارند:

هر که جز ماهی ز آبش سیر شد   هر که بی‌روزی است، روزش دیر شد

(مولوی، ۱۳۸۹: ۹۴)

این بیت نشان می‌دهد که غیر ماهی، همه موجودات بالاخره از آب سیراب می‌شوند و دیگر مردمان صرفاً برای نوشیدن و یادکرد مختصری به این آب نیاز دارند؛ اما ماهی علاوه بر نیازش به نوشیدن آب، بر خلاف سایر موجودات نفسش نیز به آب وابسته است و بی‌آب هیچ نیست. آب از دیرباز علاوه بر قداست و مظهر پاکی، نمادی از وسعت ذات خداوندی بوده است و مردان خدا همانند ماهیان صرفاً برای رفع حاجتی مختصر، نیازی به این آب ندارند؛ بلکه طالب تمام آن هستند که بهای طلب آن نیز غرق‌شدن و فنا در آن است؛ از این رو ماهی «عارف کامل

و غیرماهی معرفّ کسانی است که چندان ظرفیتی ندارند و به اندک فاصله قانع می‌شوند.» (سبزواری، ۱۳۷۴: ۲۶) یعقوب چرخ‌چی از عارفان تعبیری عاشقانه دارند و آب را نمادی از حیات عرفانی وواصلان را سمبلی از عاشقان می‌داند، «عشاق را همچون ماهیان بدان که از آب حیات عرفان، ایشان را سیری نیست.» (زمانی، ۱۳۸۶: ۶۱)

در مثنوی، انبیا و اولیا به ماهیان دریای الهی تشبیه شده‌اند:

هست قرآن، حال‌های انبیا   ماهیان بحر پاک کبریا

(همان: ۱/ ۱۵۶)

صد هزاران پادشاهان نهان	سرفرازانند زان سوی جهان
نامشان از رشک حق پنهان بماند	سرفرازانند زان سوی جهان
حق آن نور و حق نورانیان	کاندر آن بحرند همچون ماهیان
بحر جان و جان بحر ار گویمش	نیست لایق، نام نو می‌جویمش

(همان: ۲/ ۲۹۵)

در حکایتی دیگر از مثنوی، ماهی به‌عنوان نمادی الهی به کار رفته است:

هر که دید الله را الهی است	هر که دید آن بحر را آن ماهی است
ماهیان جان در این دریا پرند	تو نمی‌بینی که کوری ای نژند
بر تو خود را می‌زنند آن ماهیان	چشم بگشا تا بینیشان عیان
ماهیان را گر نمی‌بینی پدید	گوش تو تسیحشان آخر شنید

(همان: ۳۸۱)

ماهیان دریای عشق به‌سبب حضور همیشگی در آب، از پاکانند و اعجاز از آنان بعید نیست که در تقابل با ماهی، مار به کار رفته است که در نزد سنایی نیز شاهد این تعبیر بودیم:

دائم اندر آب کار ماهی است	مار را با او کجا همراهی است؟
واندرین یم ^۹ ماهیانی پر فن‌اند	مار را از سحر ماهی می‌کنند
ماهیان قعر دریای جلال	بحرشان آموخته سحر حلال

(همان: ۳/ ۵۵۳)

بررسی سیر حضور اسطوره ماهی ... (زهره اسگری) ۲۷۱

ماهیان بحر معرفت، سالکان واصلی هستند که ره یافته‌اند:

ماهیان از پیر آگه، ما بعید   ما شقی زین دولت و ایشان سعید

(همان: ۲/ ۳۸۹)

در جایی دیگر از مثنوی، مولوی از انسان‌ها می‌خواهد تا خود را از خس تعلق برهانند و راهی به سوی دریا گشایند:

رو به دریایی که ماهی زاده‌ای   هم‌چو خس در ریش چون افتاده‌ای

(همان: ۶: ۱۰۱۷)

کم‌خوابی ماهی، یکی از ویژگی‌های طبیعی ماهی است؛ اما عارفانی چون مولوی با همسان پنداشتن آن با کم‌خوابی و بیداری عرفا، از آن به‌عنوان تمثیل استفاده کرده‌اند. ماهی به‌سبب همین کم‌خوابی و بیداری، مانند سگ عهده‌دار وظیفه مهم پاسبانی و نگهبانی است؛ زیرا که لازمه پاسبانی، بیداری است و علاوه بر این، خود این موجودات کم‌خواب به‌سبب هوشیاری و آگاهی، نیازی به مراقبت ندارند:

رو بر آنها که هم‌جفت توند   عاشقان و تشنه گفت توند
پاسبان بر خوابناکان برفزود   ماهیان را پاسبان حاجت نبود

(همان: ۲/ ۳۹۶)

یکی دیگر از ویژگی‌های ماهی، خاموشی است که تمثیلی است از اهل مراقبه که با سکوت و بستن زبان، مشعل توحید را در دل خود روشن نگاه می‌دارند؛ زیرا عرفا زبان را پلی می‌دانند به دنیای بیرون و از این رو، زبان می‌بندند و در درون خویش به پاکسازی نفس می‌پردازند و چون ماهی، در سکوت و راز به حیات مشغول می‌شوند و علاوه بر بحث مراقبه، در قبال چشمش‌های عرفانی و ذوقی نیز باید لب دوخت؛ زیرا که رازداری و خاموشی، صفت واصلان است:

چو ماهی وقت خاموشی خموشیم   به وقت گفت ماه بی‌غباریم

(مولوی، ۱۳۸۶: ۶۲۱)

بس کن و چون ماهیان باش خموش اندر آب   تا نه چو تابه شود بر سر نارم طواف

(همان: ۴۸۰)

ماهی با رقص آزادانه خویش در گستره دریا، رمزی است از رهایی و بی‌تعلقی که گویی با پیچ و تاب دادن خود، همواره در حال رقصی سماع‌گونه است و با هجرت خود از برکه‌ها و آبگیرها، رمزی است از سالکانی که در پی رسیدن به بحر معرفت‌اند و به عقیده کوپر این چرخش‌ها، نمادی است از اوج و فرود جسم و جان و از این رو، «ماهی وقتی که به سمت پایین شنا می‌کند، تصویرگر حرکت بی‌جان روح در ماده است و زمانی که به سمت بالا حرکت می‌کند، رمزی است از آزاد شدن روح به هنگام بازگشت دوباره به اصل آغازین» (کوپر، ۱۳۷۹: ۳۴۲) که مولانا با الهام گرفتن از این نقش، چنین تصاویر رمزگونه‌ای از رجعت ساخته است:

ای ماهی در آتش، تو جانب دریا کش   ای پیشتر از عالم در وی سمکی بوده

(مولوی، ۱۳۸۶: ۱۳۳۲)

می‌طپد ماهی بی‌آب بر آن ریگ خشن   تا جدا گردد آن جان نزارش ز بدن
نیست بازی کشش جزو به اصل کل خویش   چند پیغامبر بگریست پی حب وطن

(همان: ۶۴۵)

بی بحر تو چو ماهی بر خاک می‌طپیم   ماهی همین کند چو ز آبش جدا کنی

(همان: ۱۰۷۶)

در آب چون نهجد زود ماهی از خشکی   چو بانگ موج به گوشش رسد ز بحر زلال
ز آب شور سفر کن به سوی آب حیات   رجوع کن به سوی صدر جان ز صف نعال
برو برو تو که ما نیز می‌رسیم ای جان   از این جهان جدایی بدان جهان وصال

(همان: ۴۹۵)

در ابیات زیر، رجعت به خویشتن و بازگشت به اصل، در تناسب و همراهی با ویژگی خاموشی ماهی چنین بیان شده است:

دل من رفت به بالا، تن من رفت به پستی

من بیچاره کجایم؟ نه به بالا، نه به پستم

چه خوش آویخته سیم که ز سنگت نشکیم

بررسی سیر حضور اسطوره ماهی ... (زهره اسگری) ۲۷۳

من بیچاره کجایم؟ نه به بالا، نه به پستم

چه خوش و بی خود شاهی، هله خاموش چو ماهی

چو ز هستی برهیدم، چه کشی باز به هستم

(همان: ۵۲۱)

در متون عرفانی بحثی مبنی بر آرزوی صید شدن از سوی صیاد وجود دارد که مفهومی معرفتی است که با مضامین تغزلی عجین شده است؛ در این تصویر، عاشق خود را شکاری نحیف می بیند و معشوق را صیادی قهار و به جای گریختن از دست این شکارچی، در آرزوی صید شدن است؛ زیرا این کشته شدن، رمزی است از رسیدن و فانی شدن. مولوی در تمثیل ماهی گیر و ماهی، این مطلب را در نظر داشته که اگر صیاد، حضرت عشق است، ماهی طالب شکار شدن است و دیده شدن:

شست حق است آرزو و روح ماهی است   صیاد جان فداست، چه زیباست آرزو

(همان: ۷۹۵)

مولانا با استفاده از داستان یونس^(ع)، تن را به ماهی بلعنده و روح را به یونسی که در درون اوست، تشبیه می کند که خروج از آن، به جز استمداد جستن از خداوند امکان پذیر نیست:

این جهان دریاست، تن ماهی و روح   یونس محجوب از نور صبح
گر مسبح باشد از ماهی رهید   ورنه در وی هضم گشت و ناپدید

(مولوی، ۱۳۸۹: ۲ / ۳۸۱)

در کنار ماهی به طور عام، نهنگ به گونه ای خاص در اشعار مولانا به کار گرفته شده است و نمادی است از هیبت و جبروت الهی که با وجود غول آسایی، نمادی منفی و دهشتناک نیست:

زند موجی بر آن کشتی که تخته تخته بشکافد

که هر تخته فرو ریزد ز گردش های گوناگون

نهنگی هم برآرد سر، خورد آن آب دریا را

چنان دریای بی پایان شود بی آب چون هامون

شکافد نیز آن هامون نهنگ بحر فرسا را

کشد در قعر ناگاهان، به دست قهر چون قارون

چو این تبدیل‌ها آمد نه هامون ماند و نه دریا

چه دامن من دگر چون شد که چون غرق است در بی‌چون

(مولوی، ۱۳۸۶: ۷۳۹)

با جاری شدن سیلاب عشق، کشتی عقل در هم می‌ریزد که این عشق و جذبه به سه شکل

سیلاب، موج و نهنگ نمود یافته است و در ساختار این غزل، نماد حیوانی نهنگ، نقش محوری را ایفا می‌کند که مهم‌ترین کنش آن، بلعیدن است که بیان‌کننده حدّ نهایی قدرت نهنگ عشق است که دریا را با آن عظمت به کام خود می‌کشانند. (صفایی و آلبانی، ۱۳۹۴: ۱۵۸)

بلعیده شدن توسط این نهنگ، به معنای نابودی و فنا نیست؛ بلکه تمثیلی است از رسیدن و واصل شدن که در داستان یونس، این بلعیده‌شدن، آزمون تشریفی است برای رسیدن به تعالی و بازگشت.^{۱۰}

مولوی در بخشی دیگر از غزلیات خود، از نهنگ برای بیان تقابل عقل و عشق بهره جسته است:

باز برآورد عشق، سر به مثال نهنگ   تا شکند زورق عقل به دریای عشق

(مولوی، ۱۳۸۶: ۴۸۳)

یاد می‌کن آن نهنگی را که ما را درگُشد

تا نماند فهم و وهم، خوب و زشت و خشک و تر

(همان: ۳۹۱)

عشق همچون نهنگ لب بگشاد   خواب چون ماهی اندر آب گریخت

(همان: ۱۴۶)

اسطوره ماهی در برخی از متون عرفانی بازتاب‌های متفاوتی داشته است که ممکن است برخلاف نمونه‌های پیشین، حضوری تماماً الهی و معرفتی نباشد؛ اما همان‌طور که پیش‌تر

خاطر نشان شد، این گونه از گزارش‌ها نشانه تخفیف اسطوره ماهی در نزد مولوی قلمداد نمی‌شود؛ بلکه صرفاً راهکاری است برای نشان دادن تنوع شخصیت‌های داستانی.

در نمونه‌های پیشین بررسی کردیم که ماهی آرزوی صید شدن دارد تا به معشوق رسد؛ اما در بیت زیر، ترکیب معنایی «در شست بودن»، تا حدودی دارای بار و وجه منفی است که البته مولوی به دنبال تخفیف مقام ماهی نیست؛ بلکه روی سخن او، بیشتر با دریای آشفته و پرهیاهوست:

خمش کن ای دل دریا از این جوش و کفاندازی

زهی طرفه که دریایی، چو ماهی چون در این شستی

(همان: ۸۹۵)

در حکایت آبگیر و سه ماهی، ماهی هم نماد انسان‌های واصل و عاقل است و هم انسان‌های شقی و اسیر نفس و در این میان، انسان‌هایی هم هستند که از عقل بهره کامل ندارند؛ اما در نهایت، به مدد عاقلان ره به سلامت می‌برند. در این حکایت، قصد مولوی ارائه تصویری منفی از ماهی نیست؛ بلکه اصل موضوع، آبگیر است که تمثیلی است از دنیا و ماهی‌ها نمادهایی هستند از انواع مردمان گرفتار در این آبگیر تنگ و تاریک؛ پس نمی‌توان صرفاً با وجه رفتاری یکی از شخصیت‌های داستان، نسبت به تمام انواع آن قضاوت کرد و حکم به تنزل اسطوره ماهی در نزد مولوی داد؛ زیرا که در این داستان، از لحاظ تعدد نیز تنها یکی از آن سه ماهی، نمادی است از انسان‌های غافل و نادان و حتی ماهی اول، خود نمادی است از انسان‌های تیزبین و زیرک؛ پس در کل، نوع جانوری ماهی در اینجا مطرح نظر نیست؛ بلکه هر یک از این ماهیان، نماینده یک تیپ شخصیتی و سمبلی از یک رفتار غالب در وجود آدمی به شمار می‌روند:

قصه آن آبگیر است ای عنود	که در او سه ماهی اشگرف بود
چند صیادی سوی آن آبگیر	برگذاشتند و بدیدند آن ضمیر
پس شتابیدند تا دام آورند	ماهیان واقف شدند و هوشمند
آن که عاقل بود عزم راه کرد	عزم راه مشکل ناخواه کرد
گفت ماهی دگر وقت بلا	چون که ماند از سایه عاقل جدا
مرده گردم خویش بسپارم به آب	مرگ پیش از مرگ، امن است از عذاب

غلط غلطان رفت پنهان اندر آب   ماند آن احمق همی کرد اضطراب
دام افکندند و اندر دام ماند   احمقی او را در آن آتش نهاد

(مولوی، ۱۳۸۹: ۴/۶۸۸-۶۹۱)

در متون منشور عرفانی هم ماهی چون موجودی پاک و الهی، در خدمت خواست و اراده عرفاست و رمزی از رسیدن و قرب است. در قصه غربه‌الغریبه سهروردی، سالک طریق پس از طی مراحل دشوار و عقبه‌های سخت، سرانجام توفیق می‌یابد که

در کنار چشمه آب حیات، ماهیان را ملاقات کند و می‌پرسد: اینان چه کسان‌اند؟ پاسخ داده می‌شود که این‌ها برادران تو هستند که پیش‌تر از کویر خاک رها شده‌اند و به این سو آمده و در چشمه زندگی به ماهیان تبدیل یافته‌اند، پس آنان را در آغوش می‌گیرد و در سرزمین شرق و نورانی، جزوی از آنان می‌شود. این ماهیان، رمز واصلان و سرخوشان درگاه الهی هستند. (به نقل از عباسی داکانی، ۱۳۸۰: ۲۹۳)

در این حکایت به شکل آشکار، شاهد تغییر نوع انسان در هئیت و قالب جانوری هستیم که در حیطه مفهومی «مسخ» قابل بحث است.^{۱۱}

در کشف‌المحجوب نیز ماهی تسلیم خواست و اراده عرفاست، چنانکه ابوعلی رازی می‌گوید: «روزی بر فرات گذشتم و مرا آرزوی ماهی برخاست. ماهی‌ای خویش را از آب بدر انداخت در پیش من.» (هجویری، ۱۳۹۱: ۶۶۸)

در تذکره‌الاولیا، ماهی مطیع عارفان است و نشان می‌دهد که ماهیان از قسم موجودات الهی‌اند و همان ویژگی اساطیری خویش را در صیانت و پاسبانی حفظ کرده‌اند و در ساحت عرفانی نیز یاری‌گر عارفانند. در این دو حکایت، عرفا هر یک خواسته‌ای از ماهیان و دریا دارند و به آنان عرض حاجت می‌برند؛ اما لطف دریا و ماهیان، هزار برابر می‌شود که از سخاوت دریا و ساکنان آن حکایت دارد؛ اما در نهایت، عرفا به سبب اصل قناعت در عرفان، تنها به اندازه نیاز خود و یا به قدر گمشده خویش از دریا بهره می‌گیرند و بیش از آن طمع نمی‌دارند:

نقلست روزی ابراهیم ادهم بر لب دجله نشسته بود و خرقه خود را می‌دوخت. سوزنش در دریا افتاد... رو کرد به دریا که سوزنم بازدهید. هزار ماهی از دریا برآمد، هر یک سوزنی زرین به دهان برگرفته، ابراهیم گفت: سوزن خویش خواهم، ماهیکی ضعیف برآمد، سوزن او به دهان گرفته... (عطار، ۱۳۸۸/ب: ۱۶۳).

در این حکایت سوزن علاوه بر آنکه از لحاظ تعداد، تکثر یافته است، در جنس نیز به تأثیر اکسیر عشق، کیمیا شده است؛ اما در نهایت از آن جایی که در عرفان هیچ چیز، حقیر و پست نیست، همان سوزن به دست ماهی ضعیفی به صاحبش باز می‌گردد و این حکایت نشان می‌دهد که دریا تا چه اندازه سخاوتمند است که در برابر عرض حاجتی ناچیز، بی‌حساب و کتاب می‌بخشد. در حکایت ذوالنون هم آمده است:

ذوالنون گوید: در کشتی همراه جماعتی بودم، بازرگانی را گوهری گم شد. یک به یک همه را می‌گشتند، چون مرا رنجانیدن گرفتند، گفتم خدایا تو می‌دانی... ناگاه هزاران ماهی از دریا سر برآوردند و هر یکی گوهری در دهان، ذوالنون یکی را گرفت و به بازرگان داد و بدین سبب نام او ذوالنون آمد. (همان: ۱۷۶)

روزبهان بقلی شیرازی با توجه به داستان یونس و ماهی، «بلعیده شدن یونس توسط ماهی را معراج وی می‌داند که در شکم ماهی به آن مقام رسیده است.» (بقلی شیرازی، ۱۳۷۴: ۲۹۴) مولوی در فیه ما فیه، مار را رمز وجه فرودین هستی و ماهی را نماد ساحت فرازین وجود انسانی برمی‌شمارد و آدمی را جامع این تقابل‌ها و تضادها می‌داند: «آدمی مرکب است از عقل و شهوت. نیمش فرشته است و نیمش حیوان. نیمش مار است و نیمش ماهی. ماهی‌اش سوی آب می‌کشانند و مارش سوی خاک.»^{۱۲} (مولوی، ۱۳۷۰: ۶۲).

۳. نتیجه‌گیری

دریا از دیرباز به سبب رازآلودگی، دارای ظرفیت‌های اساطیری و عرفانی بی‌شمار است و ماهیان نیز به سبب حضور در آن، همواره سمبلی بوده‌اند از پاکی و معنویت که هم اهوراآفریده هستند و هم نمادی از سالکان واصل به شمار می‌روند. ارتباط اسطوره ماهی با آیین مهرپرستی از برخی از روایت‌های زایش مهر از آب آغاز شده است و سپس با برخی از نمادهای مهری مانند دلفین، لوتوس، صدف و مروارید گره خورده است که در این میان، ماهی بیشتر از آن که با مهر در پیوند باشد، یادآور آناهیتا، ایزدبانوی آب‌هاست. در اوستا سخن از نوعی ماهی خاص به نام «گرمای» است که به تیزبینی ستوده شده، ایزدانی نظیر بهرام در قدرت بینایی به آن مانند شده‌اند. در متون پهلوی، مهم‌ترین ویژگی این نوع از ماهی، پاسبانی از درخت انوشه‌بخش «هوم سپید» است که بدین وسیله، بقای پیروان زرتشت را در آخرالزمان تضمین می‌کند. در شاهنامه باور اساطیری قرار داشتن زمین بر روی شاخ گاو و پشت ماهی، تأثیر خود را در برخی از اشعار فردوسی بر جای نهاده است و در گرشاسب‌نامه نیز شاهد حضور وال هستیم که با

شگفتی و اغراق توصیف شده است. با فاصله گرفتن از عصر اساطیری، اسطوره ماهی از معدود اساطیر جانوری است که هم‌چنان با تغییرات گسترده آیینی و فرهنگی، ویژگی‌های اساطیری و مینوی خویش را حفظ کرده، با مباحثی که به ضرورت زمانه تغییر کرده‌اند، وارد تعامل شده است و با آنها در وفاق و سازگاری کامل به سر می‌برد. مهم‌ترین گزارش دینی از ماهی، ماجرای بلعیده شدن یونس^(ع) توسط ماهی غول‌آسایی است که در واقع فرستاده خداست و بلعیده شدن یونس توسط ماهی، آزمونی برای تکامل اوست. ماهی به دلیل انتسابش به آب، در میان تمامی ملت‌های کهن با هر آیین و فرهنگ اساطیری، به فال نیک گرفته شده، نمادی است از خوش‌یمنی و برکت و وقتی اقوام متعددی بر سر یک اسطوره چنین وفاقی دارند، طبیعی است که این اسطوره نیز در سیر ادواری متون مختلف یک ملت، ویژگی‌های اساطیری خویش را حفظ کرده، تغییر چندانی پیدا نکند؛ از این رو، ماهی در مهرپرستی و آیین زرتشتی، اسطوره‌ای است نیک و اهورایی که در متون حماسی و پهلوانی، گزارش خاصی در رد این ادعا ارائه نشده است تا آن که نهایتاً در ساحت عرفان، رمزی می‌شود از وجود سالکان اصلی که در بحر توحید مستغرق‌اند که معنایی سراسر الهی و معرفتی است. با توجه به پیشینه تحقیق، در این مقاله سعی شد تا به شاخص‌ترین تغییرات اسطوره ماهی در ادوار و متون مختلف پردازیم و با رعایت اصل اختصار و ساده‌گویی و ارائه شاهد مثال‌های موثق و مستند، سیر حضور اسطوره کهن ماهی را از نخستین نگاره‌های مهری و متونی چون اوستا و بندهش تا بستر شاخص‌ترین آثار حماسی و پهلوانی و ساحت متون برگزیده عرفانی بررسی کنیم، حال آن که در پژوهش‌های پیشین، این اسطوره بیشتر در یک مورد خاص مورد مطالعه قرار گرفته بود و سیر جامعی از حضور این اسطوره در متون و ادوار مختلف ارائه نشده بود. در نهایت این مقاله با بررسی نمونه‌ها و شواهد به این نتیجه رسیده است که این اسطوره علی‌رغم سایر اساطیری نظیر گاو و سگ که در سایر دوره‌ها به دلیل تعالیم دینی و یا تغییرات گسترده اجتماعی و فرهنگی، به شدت تنزل پیدا کرده‌اند، اسطوره‌ای است که بیشتر ویژگی‌های مینوی خود را حفظ کرده و همواره در کهن‌نامه‌های ادب پارسی، سمبلی است از پاکی و زلالی که این رویکرد هم متأثر از ویژگی‌های ذاتی و طبیعی ماهی است و هم از شاخصه‌های مینوی و اساطیری ماهی حکایت دارد که به دلیل این نیک‌سیرتی همواره از گزند تنزل، حذف، تغییر و ... در امان مانده است.

پی‌نوشت‌ها

۱. نام این خدا در اساطیر یونانی «گایا» است که اولین الهه زمین است و گایا در واقع خود زمین است و همواره در اساطیر ملت‌های مختلف، از زمین و طبیعت با عنوان جنس مؤنث یاد شده است.
۲. «آنا» به معنای کسی است که خانه‌اش بر روی آب بنا شده است.
۳. لوتوس نمادی مهری است و با آن که در آب است، اما روی به خورشید دارد.
۴. عناصر چهارگانه‌ای که اعتقاد بر آن است که عالم بر اساس آنها بنا شده است و ذات هر پدیده‌ای متسبب به یکی از این عناصر است و آن چهار عنصر، خاک است و آب و باد و آتش.
۵. کلمه‌ای اوستایی است به معنای «نظم نیکو» و «حقیقت» که در اینجا اشاره دارد به نام یکی از امشاسپندان و آنان کسانی بودند که واسط بین خالق و مخلوق به شمار می‌رفتند.
۶. جانوری اساطیری و مقدس که نگهبان آب‌ها بوده، در دریای فراخکرت منزل دارد.
۷. و این در حالی است که خود ماهی، دارای ویژگی پاسبانی است؛ اما با وجود این، تحت صیانت و حمایت از گاو قرار می‌گیرد.
۸. به معنای «تصفیه» و «تجدید» است و در آیین زرتشتی به جهان پاک و مطهر پس از شکست اهریمن و دیوان اشاره دارد. فرشکرد؛ یعنی رساندن جهان به کمالی که در آغاز آفرینش و پیش از یورش اهریمن از آن برخوردار بود.
۹. «یم» در اینجا به معنای دریاست؛ اما در جهان اساطیری، یم نام خدای اقیانوس‌ها، رودخانه‌ها، دریاچه‌ها و چشمه‌های زیرزمینی است.
۱۰. کوپر معتقد است: «بلعیده شدن به وسیله نهنگ، به منزله ورود به تاریکی مرگ و خروج از آن پس از دوره سه‌روزه محاق و بیرون آمدن از غار، ورود به آیین و حیات جدید؛ یعنی رستاخیز است.» (کوپر، ۱۳۷۹: ۳۸۷)
۱۱. در اینجا این دو مورد، صرفاً در بحث تبدل از نوع انسانی به شکل جانوری با یکدیگر مشترکند؛ زیرا در بحث مسخ، مسأله مجازات انسان‌ها مطرح بود و آن تغییر در واقع نوعی تنزل محسوب می‌شد؛ اما در متن سهروردی صحبت از تعالی و رشد است.
۱۲. مار نماد زمین است و ماهی نماد دریا که در تقابل سه‌گانه زمین، دریا و آسمان، دریا به آسمان نزدیکتر بوده و از این‌رو عزیزتر و شریف‌تر است.

کتاب‌نامه

- اسدی توسی، ابونصر علی بن احمد. (۱۳۵۴). *گرشاسب‌نامه*. به کوشش حبیب یغمایی، تهران: طهوری.
- بقلی شیرازی، روزبهان. (۱۳۷۴). *شرح شطحیات*، تصحیح محمد معین، چ سوم، تهران: طهوری.

۲۸۰ کهن‌نامه/دب پارسی، سال ۱۵، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۳

- جایز، گرتروود. (۱۳۷۰). سمبل‌ها، ترجمه محمد رضا بقاپور، تهران: جهان‌نما.
- جوادپور، سمیرا. (۱۳۸۳). «نگاه اسطوره‌ای بر نقش ماهی در ایران پیش از اسلام»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، به راهنمایی دادور، دانشکده معماری و هنر، دانشگاه کاشان.
- حسامی، وحیده و سمیرا بابرکت. (۱۳۹۶)، «مطالعه نماد ماهی و کاربرد فرم آن در قالی‌های صفوی و قاجار»، نگارینه هنر/اسلامی، شماره چهاردهم: ۴۷-۶۳.
- حسینی، مریم. (۱۳۸۳). «بر زورقی از عاج و بلور در آسمان حریرگون شعر فروغ»، نشریه شعر، ش ۳۵: ۳۶-۴۰.
- حریری، علی اصغر. (۱۳۵۱). «کار نابکاران»، ارمغان، دوره ۴۱، ش ۷: ۴۳۸-۴۵۰.
- خاقانی، زهرا. (۱۴۰۰). «مطالعه تطبیقی نقش و مفهوم ماهی در دوران قبل و بعد از اسلام در آثار هنری ایران...»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، به راهنمایی خزائی، دانشکده هنر، دانشگاه تربیت مدرس.
- دوستخواه، جلیل. (۱۳۸۵). اوستا (کهن‌ترین سروده‌ها و متن‌های ادبی)، ج اول، تهران: مروارید.
- دورانت، ویل. (۱۳۷۶). تاریخ تمدن یونان باستان، تهران: علمی فرهنگی.
- رضی، هاشم. (۱۳۷۹). «اساطیر و هنر میتراپی»، کتاب ماه هنر، ش ۲۶ و ۲۵: ۹۰-۹۴.
- رضی، هاشم. (۱۳۷۱). آیین مهر، تهران: بهجت.
- رضی، هاشم. (۱۳۸۱). دانشنامه ایرانی باستان عصر اوستایی تا پایان دوران ساسانی، تهران: سخن.
- زمانی، کریم. (۱۳۸۶). شرح جامع مثنوی، تهران: اطلاعات.
- سبزواری، ملاهادی. (۱۳۷۴). شرح مثنوی مولوی با تصحیح مصطفی بروجردی، ج اول، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد.
- ستاری، جلال. (۱۳۷۷). پژوهشی در قصه یونس و ماهی، ج اول، تهران: مرکز.
- سنایی غزنوی، مجلود بن آدم. (۱۳۶۲). دیوان، تصحیح مدرس رضوی، چ چهارم، تهران: سنایی.
- صفایی، علی و رقیه آلیانی. (۱۳۹۴). «تحلیل الگوهای فکری مولوی در نمادپردازی‌های حیوانی». مطالعات عرفانی دانشگاه کاشان، ش ۲۴: ۱۴۷-۱۸۸.
- عباسی داکانی، پرویز. (۱۳۸۰). شرح قصه غربت غربی سهروردی، تهران: تندیس.
- عباسی داکانی، پرویز. (۱۳۷۸). «قرب شرقی و غربت غربی»، نامه فلسفه، ش ۶: ۶۳-۹۰.
- عبداللهیان، بهنار. (۱۳۷۸). «مفاهیم نمادین مهر و ماه در سفالینه‌های مهر و ماه»، هنرنامه، ش ۲: ۴۶-۶۳.
- گلی‌زاده، پروین و همکاران. (۱۳۹۴). «تحلیل ماهی، یک نماد معنوی در مثنوی مولوی»، زیبایی‌شناسی ادبی، دوره ششم، شماره ۲۵: ۱۶۷-۱۸۷.
- عطار نیشابوری، فریدالدین. (۱۳۷۷). منطق‌الطیر. تصحیح سیدصادق گوهرین، چ سیزدهم، تهران: علمی فرهنگی.

عطار نیشابوری، فریدالدین. (۱۳۹۱). *دیوان*، تصحیح محمدرضا اشرفزاده، مشهد: آستان قدس رضوی.
عطار نیشابوری، فریدالدین. (۱۳۸۸). الف، مصیبت‌نامه، تصحیح محمدرضا شفیعی کدکنی، چ چهارم، تهران: سخن.

عطار نیشابوری، فریدالدین. (۱۳۸۸). ب، *تذکره‌الاولیا*، تصحیح نیکلسون، چ اول، تهران: هرمس.
فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۸۷). *شاهنامه* (بر اساس نسخه ژول مول)، چ چهارم، تهران: الهام.
فرنبرگ دادگی. (۱۳۸۵). *بندهش*، به کوشش مهرداد بهار، چ سوم، تهران: توس.
کاپله، محمد. (۱۳۸۱). *بررسی آثار فرهنگی - معنوی میتراپیس در حاشیه رود سیمره در منطقه لرستان*، تهران: دانشگاه آزاد اسلامی.

کوپر، جی.سی. (۱۳۷۹). *فرهنگ مصور نمادهای سنتی*، ترجمه ملیحه کرباسیان، تهران: فرشاد.
مصباح، بیتا و دیگران. (۱۳۹۲). «مطالعه تحلیلی - اسطوره‌شناختی تصاویر سه ایزدبانو ماهی، گیاهان و آب در ایران»، *نامه هنرهای تجسمی و کاربردی*، دوره ششم، ش ۱۲: ۷۷-۹۲.
مقدم، محمد. (۱۳۵۳). «مهرابه یا پرستشگاه دین مهر»، *فرهنگ ایران باستان*، شماره ۱: ۴۶-۹۵.
مقدم، محمد. (۱۳۸۰). *جستار درباره مهر و ناهید*، تهران: توس.

مولوی، جلال‌الدین محمد. (۱۳۸۹). *مثنوی معنوی*، به کوشش پرویز عباسی‌داکانی، چ چهارم، تهران: الهام.
مولوی، جلال‌الدین محمد. (۱۳۷۰). *فیه ما فیه*، تصحیح بدیع‌الزمان فروزانفر، تهران: مولی.
مولوی، جلال‌الدین محمد. (۱۳۸۶). *کلیات شمس*، تصحیح بدیع‌الزمان فروزانفر، چ دوم، تهران: هرمس.
مینوی خرد. (۱۳۹۱). به کوشش احمد تفضلی و ژاله آموزگار، چ پنجم، تهران: توس.
نیکوئی، مژگان و همکاران. (۱۳۹۸). «تطبیق مفهومی نماد ماهی در اساطیر، قرآن و مثنوی معنوی و کاربرد آن در آثار هنری»، *مطالعات هنر اسلامی*، سال شانزدهم، شماره ۳۶: ۲۵۹-۲۷۸.
هال، جیمز. (۱۳۸۰). *فرهنگ نگاره‌ای نمادها در هنر شرق و غرب*، ترجمه رقیه بهزادی، تهران: فرهنگ معاصر.

هجویری، ابوالحسن علی بن عثمان. (۱۳۹۱). *کشف‌المحجوب*، تصحیح ژکوفسکی، چ چهارم، تهران: طهوری.

یاحقی، محمدجعفر. (۱۳۶۹). *فرهنگ اساطیر*، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.